

ὁ Κωνσταντῖνος τὸ χέρι του στὸν ὤμο μου. Εἶχα αἰσθανθεῖ ἄλλοτε στὸν ὤμο μου τὸ χέρι τοῦ Ἀντώνιου Ἀτσαγιόλι. Τότε εἶχα βαθειὰ συγκινηθεῖ, τόσο πού τᾶχασα καὶ δὲν ἤξερα νὰ μιλήσω· ὡστόσο, τῆ συγκίνηση πού εἶχα αἰσθανθεῖ τὴν εἶχε προκαλέσει ἡ τεράστια ἀπόσταση· ὁ δούξ εἶχε καταδεχθεῖ ν' ἀκουμπήσει τὸ χέρι του στὸν ὤμο μου. Ὄταν ἀκούμπησε στὸν ὤμο μου τὸ χέρι του ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος, ἡ συγκίνηση ἦταν ἀπόλυτα διαφορετικὴ· ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο δὲν ἔνιωσα νὰ μὲ χωρίζει καμμιά ἀπόσταση· ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ἦταν τὸ ἴδιο τὸ Γένος μου· καὶ τὸ χέρι του ἐπάνω στὸν ὤμο μου ἦταν σὰν τὸ χέρι τῆς μοίρας τοῦ Γένους μου· κ' ἐνῶ ὁ Κωνσταντῖνος τ' ἀκούμπησε ἐπάνω μου μὲ βασιλικὴ ἀνεση καὶ καλωσύνη, χωρὶς νὰ τὸ πιέσει διόλου πρὸς τὰ κάτω, ἐγὼ τὸ αἰσθάνθηκα βαρὺ, πολὺ βαρὺ. Κ' εἶπα τῆ στιγμῆ ἐκείνη : Ἡ μοῖρα τοῦ Γένους μου εἶναι βαρειά, πολὺ βαρειά.

18

Ὁ Ἀνδρόνικος Λάσκαρις εἶχε μυστικὲς ἐπαφὲς μὲ πολλοὺς τῆς Πάτρας, προπάντων μὲ τὸν πρῶτον ἀνάμεσα σ' ὄλους μας, τὸν Ἰωάννη Ρωσατᾶ, τὸν πιὸ ἀρχοντικὸ Πατρινὸ πού, ἂν δὲν κάνω λάθος, εἶχε πάει δυὸ - τρεῖς φορές κρυφὰ νὰ ἰδεῖ τὸν ἴδιο τὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο.

Ἡ ἀποστολὴ τοῦ Ἀνδρόνικου Λάσκαρι στὴν Πάτρα δὲν εἶχε κανένα θετικὸ ἀποτέλεσμα. Ὅπως μοῦ ἔλεγε ἀργότερα ὁ Σφραντζῆς, τὰ ὅσα ἄκουσε ὁ Ἀνδρόνικος στὴν Πάτρα («τὰ τῶν Πατρινῶν ἀπόκρυφα») ἐκρίθησαν ἀπὸ τὸν δεσπότη Κωνσταντῖνο «ἀδύνατα καὶ περισσά». Ἔτσι, ὁ Κωνσταντῖνος ἀποφάσισε νὰ ἐνεργήσῃ ἀμέσως γιὰ νὰ κυριεύσῃ τὴν Πάτρα. Ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς μοῦ διηγήθηκε τὴν ἐπιχείρηση αὐτὴ καὶ τὶς δραματικὲς τῆς φάσεις μὲ τ' ἀκόλουθα λόγια :

«Τέλος ἐστήσαμεν ἵνα διὰ νυκτὸς βαδίσαντες εὐρεθῶμεν εἰς τόπον πλησίον τῶν ὀρίων τῶν πατρινῶν ἀμπελώνων, καλούμενον εἰς τὰς Τρεῖς Ἐκκλησίας, αἱ παλαιόθεν ἦσαν, κάκεισε εὐρεθῶσι καὶ οἱ ἄνθρωποι καὶ δηλώσωσι πλατύναντες τὰ διὰ τῆς γραφῆς, καὶ εἰ μὲν ἦσαν δυνατὰ, ἐνεργηθῶσι, εἰ δ' οὐ ἀπέλθωμεν φανερῶς ἀποκλεῖσαι τὸ κάστρον καὶ ὡς φέρη τὸ φέρον...». Μ' ἄλλα λόγια, ὁ δεσπότης Κωνσταντῖνος ἤθελε — ἀφοῦ ἐμεσολάβησαν καὶ γράμματα πού ζήτησε ἀπὸ τοὺς Πατρινούς — νὰ βεβαιωθεῖ καὶ πάλι ἂν οἱ προτάσεις τῶν Πατρινῶν εἶχαν πρακτικὸ περιεχόμενον. «Περὶ δὲ ὦραν ἀλεκτοροφωνίας ἤλθομεν» (ἔτσι συνέχισε τὴν ἀφήγησή του ὁ Σφραντζῆς) περὶ τὸν συμφωνηθέντα τόπον, ἔνθα εὐραμεν τοὺς ἀνθρώπους· καὶ ἰδόντες αὐτοὺς ἀπράκτους εἶναι καὶ ἄπρακτα λέγοντας ἀπεπέμψαμεν. Πρωίας οὖν γενομένης συμβουλευθέντες τί

ἄραπραχθείη, καὶ διακρίναντες ἵνα τὸ στρατόπεδον δράμῃ πρὸς τὸ αἰχμαλωτίσαι τοὺς ἔξω τῆς πόλεως οἰκοῦντας καὶ πᾶσαν τὴν τῶν Ἑβραίων οἴκησιν, ὡς οὖν ἐφάνη ἄπρακτον διὰ πολλὰς αἰτίας, ἰδοὺ καὶ οἱ ἐκ τοῦ κάστρου ἰδόντες ἡμᾶς καὶ ἀπορήσαντες τί ἄρα καὶ ἐνὶ (οὐ γὰρ προενόμισαν τὸ τυχόν) ἀπέστειλαν ἓνα τῶν ἀρχόντων καὶ ἓνα κανονικόν, Μάρκον τοῦνομα, μετὰ καὶ ἀνθρώπου τινὸς πρὸς τὸ μεταφράζειν καὶ ἄλλων ἀνθρώπων, ὅπως μάθωσι τίνες οἱ ἐπερχόμενοι καὶ διὰ τί. Ὡς οὖν εἶδον ἡμᾶς καὶ πῶς ζητοῦμεν τὸ κάστρον ἢ μετὰ συνθήκας ἢ οἶω δὴ τρόπῳ δυνησόμεθα ἵνα παραλάβωμεν αὐτό, ἐπιστρέψαντες μετὰ σπουδῆς ἔκρουσαν τὰς σάλπιγγας καὶ πᾶν ὄργανον πολεμικόν, καὶ εὐθύς πάντες οἱ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς συνήχθησαν εἰς τὸ ὀπλιζέσθαι, ἡμεῖς δὲ ἐπὶ τὴν αὖριον ἤρξαμεν τοῦ πολέμου».

Τὸ πρῶνὸ ἐκεῖνο, γιὰ τοὺς Ἕλληνας ποὺ ζούσαμε στὴν Πάτρα, ἦταν τραγικό. Ἐγὼ ἤξερα τί ἔπρεπε νὰ κάνω, ἀλλὰ ἦμουν ὁ μόνος ἢ ἓνας ἀπὸ τοὺς λίγους ποὺ τόξερε. Ἦξερα ὅτι ἔπρεπε ν' ἀρπάξω ἓνα ὄπλο καὶ νὰ προσχωρήσω, λιποτακτώντας, στὸ στρατόπεδο τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Ναί, λιποτακτώντας... Ἐπρεπε — κ' εἶχε σημάνει πιά ἡ κρίσιμη ὥρα — νὰ λιποτακτήσω γιὰ νὰ προσχωρήσω στὸ Γένος μου. Οἱ περισσότεροι, ὅμως, δὲν ἤξεραν τί νὰ κάνουν. Ἄλλοι κρύφθηκαν (αὐτὸ ἔκαμε ὁ πατέρας μου), κι' ἄλλοι ἀναγκάσθηκαν νὰ ὀπλισθοῦν γιὰ νὰ ὑπερασπισθοῦν τὴν Πάτρα, ἐν ὀνόματι τοῦ Πανδόλφου Μαλατέστα, κατὰ τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου.

Ἐγὼ δέχθηκα πρόθυμα νὰ ὀπλισθῶ. Κι' ἀφοῦ ὀπλίσθηκα, ἔσφιξα τὴν καρδιά μου καὶ τὸ ὄπλο στὰ χέρια μου καὶ... ἐλιποτάκτησα.

19

Ἦταν νύχτα ὅταν κατάφερα νὰ λιποτακτήσω. Τὴ στιγμή ποὺ ἄρχισε νὰ ξημερώνει — καὶ ξημέρωνε ἡ Κυριακὴ τῶν Βαίων — βρέθηκα μπροστὰ στὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο. Ὅταν ἔμαθε ὁ Κωνσταντῖνος τὴν πρόθεσή μου, μὲ κοίταξε χαμογελώντας στὰ μάτια. Δὲν ἦταν ψηλός, οὔτε ὅμως κοντός. Δὲν ἦταν πολὺ ὠραῖος· ὡστόσο, ἐμένα μοῦ φάνηκε σὰν ὁ πιὸ ὠραῖος ἄντρας στὸν κόσμον. Εἶχε ἓνα μικρὸ ὑπογένειο ποὺ τὸν ἔκανε νὰ μοιάζει ἀκόμα νεώτερος, ὅπως μοιάζουν οἱ νεαροὶ διάκοι. Ἦταν χαρούμενος, ἀλλὰ καὶ λίγο νευρικός, σὰν κάθε καλὸς στρατηγὸς πρὶν ἀπὸ τὴ μάχη. Ἀφοῦ μὲ κοίταξε καλὰ στὰ μάτια, ἀκούμπησε τὸ χέρι του στὸν ὦμον μου. Πλάϊ του ἦταν ἓνας ἄντρας ποὺ ἔμοιαζε συνομήλικός του. Ἦταν ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς. Ἡ συγκίνησή μου ἦταν τέτοια ποὺ ὁ Σφραντζῆς νόμισε ὅτι ἦμουν σωματικὰ καὶ ψυχικὰ ἐξαντλημένος. Ἐτσι μὲ

παράδωσε — άφου μου είπε τ' όνομά του και με βεβαίωσε ότι θέλει να γνωρισθούμε, μετά τή μάχη, καλύτερα — σε κάποιον άκόλουθο του δεσπότη, διατάζοντάς τον να μου δώσει να πιω κάτι και να με βάλει να ξεκουραστώ. Άναγκάστηκα να συμμορφωθώ. Χωρίς ναμαι σωματικά κουρασμένος, δέ μπορούσα να κρατηθώ στα πόδια μου. Το χέρι που άκούμπησε επάνω μου ό Κωνσταντίνος Παλαιολόγος ήταν βαρύ, πολύ βαρύ, και με είχε συνθλίψει. Όστόσο, σε μισή ώρα, ήμουν πάλι όρθιος κ' έτρεξα να συνταχθώ μ' εκείνους που ήταν πίσω από τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο. Μπροστά από τον Κωνσταντίνο δέν είχε κανένας τό δικαίωμα να προχωρήσει. Καί, όπως συνήθιζε να διηγείται τό γεγονός ό Γεώργιος Σφραντζής, τήν ήμέρα εκείνη «τυχοῦσα ή έορτή τών Βαίων, έκόψαμεν βάρια μυρσίνης, και πάν τό στρατόπεδον φέροντες ταῦτα άνά χείρας και έλθόντες επέσαμεν περί τας πύλας του κάστρου».

Όλα τά προάστεια έπεσαν σε δυό - τρείς ώρες στα χέρια μας. Κ' εκείνοι άκόμα από τους Έλληνες συμπολίτες μου που άναγκάστηκαν να όπλισθουν για να έμποδίσουν τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο να μπει στην πόλη, δέν έκαμαν σχεδόν καμμιά χρήση των όπλων τους και, σα να τους φώτισε τή στιγμή εκείνη τό Άγιον Πνεῦμα, έψαλαν μέσα τους : Εύλογημένος ό έρχόμενος έν όνόματι Κυρίου!

Όστόσο, ούτε ή πόλη παραδόθηκε εύκολα, ούτε τό κάστρο. Όσπου να παραδοθουν τά κλειδιά τής Πάτρας στον Κωνσταντίνο, περάσαμε από πολλές δοκιμασίες και από χτυποκάρδια πολλά. Το Μέγα Σάββατο κόντεψε να γίνει μοιραίο όχι μόνο για τήν Πάτρα, αλλά και για τό Γένος μου. Θα διηγηθώ τά περιστατικά, όπως συνήθιζε να τά διηγείται ό Γεώργιος Σφραντζής που τουδωσε ό Θεός τό δικαίωμα να κάμει τήν ήμέρα εκείνη μιá μεγάλη και ωραία πράξη, αλλά και να δοκιμασθει βαρειά τέσσερες όλόκληρες έβδομάδες :

«Ός δέ εκείμεθα τή κζ' του αυτού μηνός Μαρτίου μετά τήν του μεγάλου σαββάτου άκολουθίαν ήτοι τήν θείαν μυσταγωγίαν άριστήσαντες καθεζόμεθα έν τή παρεμβολή ήτοι σκηνη του αύθέντου ήμών συνομιλούντες περί πολλών, ιδου άφνω τινές όλίγοι έφιπποι έξήλθον εκ τής πύλης τής καλουμένης Έβραϊκής ή του Ζευγαλατείου οὔτω και οὔτω γάρ ώνομάζετο. Καί ως έφάνησαν, διωχθέντες είσήλθον δια τής του αίγιαλου πύλης· εκείσε κατασκευαστικώς ήσαν πάντες οί του κάστρου μετά τζαγκρών και τόξων και σκολόπων. Εύρεθεις οὔν ό δεσπότης κάγω προβαδίζοντες πρό του διωγμου των είρημένων, δια τό τους ίππους ήμών εύρεθηναι κατά συγκυρίαν ήτοιμασμένους πλησίον τής γεφύρας τής όδοῦ τής άπαγούσης είς τον άγιον Άνδρέαν, τίς των Πατρινών» (έλπίζω ναταν Λατίνος) «τοξεύσας τον του δεσπότη του ίππου και εύθέως έπεσεν

ἐπὶ τῆς γῆς καὶ δραμόντες οἱ ἐχθροὶ ἵνα ἀποκτείνωσιν αὐτὸν ἢ πιάσωσιν, εὐρέθην ἐγὼ ἐκεῖ ὑπέρμαχος. Κάκεϊνος μὲν» (ὁ Κωνσταντῖνος) «θεοῦ βοήθεια ἀποπλακεῖς τοῦ ἵππου ἔφυγε πεζός· ἐγὼ δὲ κατ' αὐτῶν μαχόμενος ἐπιάσα τινὰ υἱὸν Σταματέλλου. Ἄλλ' ἔγωγε βαρέως ἐτραυματίσθην ἅμα τῷ ἵππῳ, ὃς οὐκέτι ἴσχυε καὶ ἔπεσεν ὁ ἵππος ὁ ἀριστος... Πεσῶν οὖν... ὁ ἵππος ἐπιάσθην πολλαῖς πληγαῖς πεπληγμένος καὶ ἀπαγαγόντες με ἔμβλησαν εἰς τὸν γουλαῖν, ἦτοι τὸν πύργον» (τοῦ κάστρου), «ἐν οἴκῳ σκοτεινῷ, ἐνθα ἦσαν μύρμηκες καὶ σιτόφθειρες καὶ μῦες διὰ τὸ εἶναί ποτε σίτου ἀποθήκη, καὶ χειροπέδας σιδηρᾶς περιέθεσαν τοῖς ποσὶ μου καὶ σειρὰν λίαν βαρυτάτην καὶ στερεὰν μετὰ σκόλοπος μεγάλου κατὰ γῆς πεπηγότος». Ἔτσι, ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς, σώζοντας τὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο, ἔπρεπε νὰ τιμωρηθεῖ γιὰ τὴν ὠραία του πράξη, ποὺ ὁ αὐτοκράτωρ Μανουήλ θὰ τὴν παρακολούθησε χωρὶς ἄλλο μὲ συγκίνηση ἀπὸ τὸν ἄλλον κόσμον. Ναί, ἔπρεπε νὰ τιμωρηθεῖ. Ὅσοι κάνουν ὠραῖες πράξεις, τοὺς παιδεύει ὁ Θεὸς ἀκόμα περισσότερο γιὰ νὰ τοὺς κάνει νὰ γίνουν ἀκόμα καλύτεροι, ἠθικὰ ὠραιότεροι.

20

«Κειμένου μου οὖν ἐν τῇ φρουρᾷ ἡμέρας τεσσαράκοντα» (ὁ Σφραντζῆς εἶχε χάσει στὸ σκοτάδι τὴν ἱκανότητα νὰ μετράει τὶς μέρες κ' ἔτσι ἔλεγε πάντα «τεσσαράκοντα» ἀντὶ τριάντα), «ὡς ἦλθεν ἡ ἑορτὴ τῆς μνήμης τοῦ ἐλευθερωτοῦ τῶν αἰχμαλώτων ἀγίου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου, ἐδεήθην τοῦδε, ὡς καγὼ Γεώργιος καὶ παιδιόθεν δοῦλος αὐτοῦ, ἵνα λυτρώσῃ με τῶν δεσμῶν... Καὶ περὶ τὸν ὄρθρον αὐτῆς τῆς νυκτὸς ἰδοὺ ἐν ἀσυνήθει ὥρᾳ οἱ τοῦ πύργου ἄρχοντες καὶ ἕτεροι μετὰ σιδηρῶν ὀργάνων ἐκβαλόντες με τῶν ἀλύσεων, καὶ ἐξαιτιῶνται καὶ λέγουσιν οὐχ ὅτι ἐχθρωδῶς ἔχουσι κατ' ἐμοῦ καὶ οὐ τρέφουσί με, εἰ μὴ ἔστι διὰ τὸ μὴ κεκτῆσθαι αὐτούς. Καὶ μετὰ δύο ἡμέρας ἐλθόντες πάλιν ζητοῦσί με· καὶ ἐδεήθην τοῦ αὐθεντός μου διὰ γραφῆς ἵνα ἐξαποστείλῃ ἄρχοντας συλλαλῆσαι τοῖς αἰχμαλωτίσασί με πρὸς συμβίβασιν περὶ τῆς ἐμῆς ἐλευθερίας, ὅπερ καὶ γέγονε». Γιὰ νὰ ἐλευθερώσῃ τὸν πιστό του φίλο Γεώργιο Σφραντζῆ, δέχθηκε ὁ δεσπότης Κωνσταντῖνος — τὶς διαπραγματεύσεις τὶς ἔκαμε ὁ Ἰωάννης Ρωσατᾶς — νὰ σταματήσῃ τὴν πολιορκία τῆς Πάτρας καὶ νὰ γίνῃ ἕνας προσωρινὸς συμβιβασμός. Καὶ ὁ συμβιβασμός ἐγίνε στὶς 5 Μαΐου. Ὁ Σφραντζῆς ἐλευθερώθηκε («καὶ ἐλευθερωθεὶς ἡμιθνής σχεδὸν ἀπέσωσα ἐνθα ἦν ὁ αὐθέντης μου, ὃς εἶδε με μετὰ χαρᾶς πολλῆς καὶ λύπης, τὸ μὲν ὅτι ἡμην οὕτως ἡμιθνής, τὸ δὲ ὅτι ἠλευθερώθην»). Οἱ ἄρχοντες τοῦ κάστρου δέχθηκαν, ἐπίσης, νὰ παραδώσουν στὸν Κωνσταντῖνο «τὸ Σαραβάλε φρούριον» ποὺ ἦταν κοντὰ στὴν Πάτρα. Ὅσο γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο,

αὐτὸς δέχθηκε νὰ γυρίσει στὴν Κλαρέντσα καὶ νὰ περιμένει ἐκεῖ ὡς τὰ τέλη Μαΐου· ἂν γύριζε ὡς τότε στὴν Πάτρα ὁ ἀρχιεπίσκοπος Πανδόλφος Μαλατέστα, «ποιησάτω ἐκεῖνος ὡς θέλει», ἐμήνυσαν στὸν Κωνσταντῖνο οἱ ἄρχοντες· ἂν δὲ γύριζε ὡς τότε ὁ ἀρχιεπίσκοπος, ὑποσχέθηκαν ὅτι θὰ παραδώσουν τὴν πόλη στὸν Κωνσταντῖνο.

Τὸν Γεώργιο Σφραντζῆ ἔσπευσε ὁ Κωνσταντῖνος νὰ τὸν ἀμείψει πλούσια καὶ βασιλικά. Τοῦ πρόσφερε «ἱμάτιον ἐπανώφορον διπλοῦν, χαμουχᾶν πράσινον ἀπὸ Λούκκας ἀξιότιμον, μετὰ καὶ πρασίνου ὑφάσματος καὶ καλοῦ ἐνδεδυμένον, σκούφιαν Θεσσαλονικαίαν μετὰ χρυσοκοκκίνου χασδίου ἐνδεδυμένην, καβάδιον κερμεζὴν χαμουχᾶν μετὰ βαρέων καταρούχων ἐνδεδυμένον, κουρτζουβράκαν χαμουχᾶν χρυσὸν πράσινον καὶ φωτᾶν πράσινον καὶ σπάθην ἐγκοσμημένην καὶ φλωρία, ἥτοι νούμια χρυσᾶ χιλιάδας τρεῖς».

21

Ἀκολούθησα τὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο στὴν Κλαρέντσα. Ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς μ' ἔταξε στὴν προσωπικὴ του ἀκολουθία.

Μόλις φθάσαμε στὴν Κλαρέντσα, μιὰ νέα περιπλοκὴ σημειώθηκε ποὺ οἱ Πατρινοὶ τὴν εἶχαν ἀπὸ καιρὸ προβλέψει. Ὁ Μουράτ παράγγειλε μ' ἓναν ἀπεσταλμένο του στὸν δεσπότη Κωνσταντῖνο : «Ἡ Πάτρα τελεῖ τῷ ἀμηνᾶ τέλη... Ἄπεχε διὸ αὐτῆς καὶ μὴ πολιόρκει αὐτήν· εἰ δ' οὐ, πέμψομεν στρατὸν κατὰ σοῦ». Ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ἀπάντησε στὸν ἀπεσταλμένο τοῦ ἀμηνᾶ. «Ἡμεῖς ἠκούσαμεν ὅτι θέλουσι παραδοῦναι αὐτήν τοῖς Καταλάνοις· οὐκ οὖν δοκεῖ μοι πρέπον εἶναι ἔᾶσαι ἡμᾶς τοὺς γε καὶ ἐχθροὺς τοῦ ἀδελφοῦ μου τοῦ μεγάλου ἀμηνᾶ καὶ ἡμῶν παραλαβεῖν αὐτοὺς τὸ τοιοῦτον κάστρον, ἥτοι πτολίεθρον, τὸ ἐν μέσῳ τῶν ὀρίων ἡμῶν κείμενον. Διὰ τοῦτο ἀπήλθομεν ἐκεῖ καὶ ἐξετάσαντες τὸ πρᾶγμα ἐστήσαμεν ἵνα μὴ γένηται· καὶ ἰδού, ὡς βλέπεις, ἠγέρθημεν ἐπανελθόντες οἴκαδε. Οὐ μετὰ πολλὰς ἡμέρας ἔχω κατὰ νοῦν ἵνα ἀποστείλω πρὸς τὸν ἀδελφόν μου τὸν μέγαν ἀμηνᾶν τοῦτον δὴ τὸν ἄρχοντα» (κ' ἔδειξε τὸν Γεώργιο Σφραντζῆ ποὺ ἦταν πλάϊ του) «ὅς δηλοποιήσει αὐτῷ καὶ πλείονα ἄλλα, ἃ ἀναμεταξὺ ἡμῶν δεῖ ἐνεργεῖσθαι». Ὅπως ἔλεγε συχνά, γελώντας, ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς, «ὁ οὖν Τοῦρκος ἀκούσας τούτους τοὺς λόγους, ἔτι δὲ καὶ φιλοδωρηθεὶς καλῶς, ἀπήλθε χαίρων».

Καὶ δὲν εἶπε ψέμματα ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος στὸν Τοῦρκο. Εἶχε πραγματικὰ τὴν πληροφορία — ἀδιάφορο, βέβαια, ἂν δὲν τὴν εἶχε ἀκόμα, ὅταν πῆγε νὰ κυριεύσει τὴν Πάτρα — ὅτι ὁ ἀρχιεπίσκοπος Πανδόλφος Μαλατέστα εἶχε καταφέρει νὰ βρεῖ στὴν Ἰταλία μισθοφόρους Καταλανοὺς, κ' εἶχε μπεῖ σ' ἓνα Καταλανικὸ κάτεργο γυρίζοντας στὴν Πάτρα. Εὐτυχῶς γιὰ μᾶς, ὁ ἀρχιεπίσκοπος δὲν εἶχε

φθάσει ακόμα, όταν συμπλήρωσε ο Μάϊος τὶς τριανταμία μέρες του. Ἔτσι, τὴν πρώτη μέρα τοῦ Ἰουνίου, ξεκινήσαμε πάλι γιὰ τὴν Πάτρα. Τὶς ἴδιες ἐκεῖνες μέρες πολιορκοῦσε ὁ δεσπότης Θωμᾶς Παλαιολόγος, ποὺ εἶχε βάση του τὰ Καλάβρυτα, τὴ Χαλανδρίτσα ποὺ ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα ὑπολείμματα τοῦ Λατινικοῦ πριγκιπάτου. Ὁ Κεντυρίων Ζαχαρία ἔδωσε ἀργότερα τὴν κόρη του στὸν δεσπότη Θωμᾶ (ὅπως εἶχε δώσει ὁ Κάρολος Τόκκο τὴν ἀνεψιά του στὸν Κωνσταντῖνο) γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει μιὰν εἰρηνικὴ ἐκβαση στὸ μοιραῖο τέλος τῆς ἡγεμονίας του, ποὺ ἦταν καὶ τὸ ὀριστικὸ τέλος τοῦ φράγκικο πριγκιπάτου τῆς Ἀχαΐας. Ὡστόσο, τὴν ὥρα ἐκείνη, ὁ Θωμᾶς δὲν εἶχε ἀκόμα ἀντικρῦσει τὰ μάτια τῆς Αἰκατερίνας· ἔτσι, πολιορκοῦσε τὴ Χαλανδρίτσα γιὰ νὰ τὴν πάρει μὲ τὰ ὄπλα.

Προχωρώντας ὁ Κωνσταντῖνος πρὸς τὴν Πάτρα, συναντήθηκε μὲ τὸν ἀδελφὸ του Θωμᾶ. Τότε ὁ καστελάνος τῆς Χαλανδρίτσας Ἰωαννίκιος Βαλότας, στριμωγμένος ὅπως ἦταν ἀπὸ τὰ φουσάτα τοῦ Θωμᾶ, ζήτησε νὰ ἰδεῖ καὶ τοὺς δυὸ ἀδελφοὺς καὶ νὰ τοὺς προσκυνήσει, ἔχοντας τὸ σχέδιο νὰ βάλει ζιζάνια μεταξύ τους. Ὅταν ἦρθε καὶ προσκύνησε, πρόσφερε τὴ Χαλανδρίτσα στὸν Κωνσταντῖνο, λέγοντάς του ὅτι τὸ σωστότερο εἶναι νὰ τὴν πάρει ἓνας συγγενὴς τοῦ ἀφέντη του (ὁ γιὸς τοῦ Κεντυρίωνος ἦταν σύγαμπος τοῦ Κωνσταντῖνου). Ὡστόσο, ὁ Κωνσταντῖνος δὲν ἔπεσε στὴν παγίδα. Οὔτε ἡ ἀρετὴ του τὸν ἄφησε νὰ πέσει στὴν παγίδα, οὔτε ἡ ἐξυπνάδα του. Κ' ἔδωσε στὸν καστελάνο τῆς Χαλανδρίτσας τὴν ὠραία ἀπάντηση : «Οὔτως ἔχει, ὅτι συγγενοῦς μου ἔστιν ὁ τοιοῦτος τόπος, ἀλλ' οὐ γνησιωτέρου τοῦ ἀδελφοῦ μου».

22

Ἡ τέταρτη μέρα τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1429 ἦταν μεγάλη μέρα γιὰ μένα. Στὸ ναὸ τοῦ Πρωτοκλήτου Ἀνδρέου — ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἄντρο, ὅπου ὡς παιδί περνοῦσα ὤρες πολλές, κοιτάζοντας τὴν πηγὴ μὲ τὰ βουβά νερά — οἱ ἐγκριτοὶ τῆς Πάτρας καὶ ὀλόκληρος ὁ λαὸς ἦρθαν νὰ προσκυνήσουν τὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο καὶ νὰ τοῦ παραδώσουν τὰ κλειδιά τῆς γενετείρας μου (τὰ κλειδιά εἶχαν μόνο συμβολικὴ ἀξία, γιὰτὶ ἡ πόλη ἦταν ἀτείχιστη). Ὁ δεσπότης Κωνσταντῖνος ἦταν ἀπὸ τὸ προηγούμενο βράδυ στὸ ναὸ καὶ πέρασε ὀλόκληρη τὴ νύχτα ἐκεῖ. Κ' ἐγὼ πέρασα τὴ νύχτα ἔξω ἀπὸ τὸ ναὸ καὶ κατέβηκα στὸ ἄντρο. Ἦταν μεσάνυχτα, ὅταν, βυθισμένος στὶς παιδικές μου ἀναμνήσεις, εἶδα ξαφνικὰ τὸν Κωνσταντῖνο νὰ κατεβαίνει κι' αὐτὸς στὸ ἄντρο. Μὲ εἶδε, μὲ θυμήθηκε, χαμογέλασε, κι' ἀκούμπησε ξανά τὸ χέρι του στὸν ὦμο μου. Δὲν ἀνοιξε τὸ στόμα του· ἔσκυψε στὴν πηγὴ, πῆρε μὲ τὴ φούχτα του λίγο νερό κ' ἔβρεξε τὸ μέτωπό του, μὲ ξανακοίταξε μὲ καλωσύνη (ὄλοι οἱ ἀληθινὰ γεν-

ναίοι έχουν καλωσύνη), και βγήκε από το άντρο τῆς Δήμητρος.

Όταν ἦρθαν τὸ πρωὶ οἱ πρόκριτοι (Λατίνοι κ' Ἕλληνες) καὶ ὁ λαὸς νὰ προσκυνήσουν τὸν Κωνσταντῖνο, ἐγὼ ἤμουν πίσω του, στὴν ἀκολουθία τοῦ Σφραντζῆ. Κάπου μπροστά μου ἀντίκρυσά τὸν πατέρα μου. Ἀπὸ τὴ ματιά του ἔριξε ἐπάνω μου κατάλαβα ὅτι ἡ καρδιά του ἦταν πέρα γιὰ πέρα Ἑλληνική.

Όταν τέλειωσε τὸ προσκύνημα καὶ παραδόθηκαν τὰ κλειδιά στὸν Κωνσταντῖνο, ξεκινήσαμε ὅλοι γιὰ νὰ πᾶμε στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, «τῆς μὲν ὁδοῦ πάσης κατεστρωμένης οὔσης πάντων ἀνθέων... ἐκ τῶν δεξιῶν τε καὶ ἐξ εὐωνύμων δόμων πανταχόθεν ῥαινομένων ῥοδοσταμμάτων καὶ ῥόδων καὶ τριακονταφύλλων». Ἐνῶ, ὁμως, ἡ πόλη μου ὑποδέχθηκε τὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο μὲ ῥοδόσταμμα καὶ ῥόδα, τὸ κάστρο ἔμοιαζε ἀγριεμένο· «ἀπὸ δ' ἀνωθεν τοῦ φρουρίου ἦτοι πύργου διὰ σκευῶν καὶ τσαγγαρῶν κακῶς ἐδεξιούντο ἡμᾶς, ἀλλ' οὐδὲν ἐβλαψαν. Οἱ γὰρ τοῦ μητροπολίτου» (δηλαδὴ τοῦ Μαλατέστα) «κρατήσαντες τὸ φρούριον, ἔτι δὲ καὶ τὰ αὐθεντικά παλάτια, τὰ πλησίον αὐτοῦ οἰκήματα, σιταρχήσαντες καὶ ἀφιρώσαντες κατέσχον, ἐλπίζοντες ὅτι ἐλθόντος τοῦ μητροπολίτου διὰ τούτου πάλιν λάβωσι τὸ πτολίεθρον, ὅπερ καὶ πρότερον εἶχον».

Τὴν ἄλλη μέρα μαζεύτηκαν ὅλοι οἱ Πατρινοὶ πάλι στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ κάστρο. Ἐκεῖ ἔδωσαν νέους ὅρκους στὸν δεσπότη Κωνσταντῖνο ὅτι θὰ τοῦ εἶναι «πιστοὶ δοῦλοι καὶ ὑποτακτικοί», καὶ τοῦ ζήτησαν νὰ ὀρίσει διοικητὴ στὴν Πάτρα τὸν Γεώργιο Σφραντζῆ. Καὶ ὁ Κωνσταντῖνος, ὑψώνοντας τὴ βασιλικὴ φωνή του, εἶπε μὲ καλωσύνη: «Καὶ μᾶλλον τούτου αὐτῷ ὀφείλομεν, καὶ χάριν τῆς ὑμῶν αἰτήσεως ἔσεται αὐτὸς εἰς κεφαλὴν ὑμῖν».

Ἔτσι, ἡ Πάτρα μου – ὕστερ' ἀπὸ διακόσια εἴκοσι τέσσερα χρόνια πού ἦταν σὲ χέρια ξένα – ἔγινε πάλι μιὰ πόλη τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ξαναδόθηκε σὲ χέρια Ἑλληνικά. Καὶ ποιά ἦταν τὰ χέρια πού τὴν παράλαβαν; Τὰ χέρια τοῦ Κωνσταντῖνου Παλαιολόγου.

23

Στὶς ὀχτῶ Ἰουνίου, ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς πέρασε στὴ Ναύπακτο μὲ σκοπὸ νὰ πάει νὰ βρεῖ τὸν Μουράτ. Τὸν παρακάλεσα νὰ μὲ πάρει μαζί του. Ὁ Σφραντζῆς δὲ δέχθηκε τὴν παράκλησή μου. Μοῦ εἶπε ὅτι δὲ θάθελε νὰ γνωρίσω ἀκόμα τοὺς Τούρκους.

Στὴ Ναύπακτο, ὅπου μὲ τὴν ἀνοχὴ τοῦ Τουραχάνη ἠγεμόνευε ἀκόμα, ὡς φόρου ὑποτελῆς στὸν σουλτάνο, ὁ Βικάρδος Μάρκελλος, ὁ Σφραντζῆς βρέθηκε μπροστά σὲ κάτι πού δὲν τὸ περίμενε. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Πανδόλφος Μαλατέστα εἶχε ξεκινήσει ἀπὸ τὴν Ἰταλία

για να γυρίσει στην Πάτρα· μαθαίνοντας ότι η Πάτρα είχε παραδοθεί στον Κωνσταντίνο, προχώρησε μ' ένα Καταλανικό κάτεργο στη Ναύπακτο για να μάθει τὰ καθέκαστα. Ἄφοῦ πῆρε τὶς πληροφορίες πού χρειαζόταν καὶ συναντήθηκε καὶ μετὸν Σφραντζῆ (τὴ συνάντηση αὐτὴ τὴν προκάλεσε ὁ Βικάρδος Μάρκελλος), ἄρχισε ν' ἀντενεργεῖ στὶς προσπάθειες τοῦ Σφραντζῆ προσπαθώντας νὰ κερδίσει αὐτὸς τὸν Μουράτ μετὸ μέρος του. Ὡστόσο, ὁ Σφραντζῆς τὰ κατάφερε καλύτερα. Οἱ προσπάθειες τοῦ Πανδόλφου Μαλατέστα δὲν ἐκαρποφόρησαν. Τὸ δύσκολο παιχνίδι τὸ κέρδισε ὁ Σφραντζῆς. Καὶ γύρισε στὴν Πάτρα κερδισμένος, φέρνοντας μαζί του κ' ἓναν πρέσβυ τοῦ ἀμηνᾶ. Ὁ Σφραντζῆς δὲν παράλαβε ἀμέσως τὴ διοίκηση τῆς Πάτρας. Τὴν παράλαβε τὸ Σεπτέμβριο τοῦ ἔτους 1431, ἀφοῦ εἶχε παραδοθεῖ πιά καὶ τὸ κάστρο στὰ χέρια τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Τὸ κάστρο κράτησε ἓναν ὀλόκληρο χρόνο. Μόνο τὸ καλοκαίρι τοῦ ἔτους 1430 μπήκαμε στὸ κάστρο. Ἀνάμεσα στοὺς πρώτους μπήκα κ' ἐγώ· καὶ μπήκα γιὰ πρώτη φορὰ στὴ ζωὴ μου στὸ μαγικὸ κάστρο πού ἦταν γιὰ μένα, ὡς τότε, τὸ μέγα μυστήριον.

Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Πανδόλφος Μαλατέστα ἔκαμε ὅ,τι μπορούσε γιὰ νὰ μᾶς ἐκδικηθεῖ. Εἶχε ἀγριέψει κι' ὁ Πάπας πού δὲ μπορούσε ν' ἀνεχθεῖ τὴν προσβολὴ πού εἶχε ὑποστεί. Ἔτσι, ἐκτελώνοντας ἐντολὲς τοῦ ἴδιου τοῦ Πάπα, οἱ Καταλανοὶ μισθοφόροι ἐλεηλάτησαν ἓνα - δυὸ χρόνια τὰ βορειοδυτικὰ παράλια τῆς Πελοποννήσου. Ἐφθασαν μάλιστα ὡς τὸ σημεῖο νὰ κυριεύσουν καὶ τὴν Κλαρέντσα. Ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ἀναγκάσθηκε νὰ πληρώσει πέντε χιλιάδες δουκάτα γιὰ νὰ τὴν πάρει πίσω ἀπὸ τοὺς Καταλανοὺς τυχοδιῶκτες. Πάντως ἡ Πάτρα μου, ὅσο ἀκριβὰ κι' ἂν τοῦ στοίχιζε, ἔμεινε στὰ χέρια τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου.

Ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς ἤθελε νὰ με κρατήσει κοντά του. Ὅταν, ὅμως, διαπίστωσε τὴν ἐφεσὴ μου στὰ γράμματα, ἀλλὰ καὶ τὴ μεγάλη μου πίστη στὴν ἀποστολὴ τοῦ Γένους, με συμβούλευσε νὰ πάω νὰ ζήσω μερικὰ χρόνια στὸν Μυστρά. Ἡ συμβουλή του εἶχε τὸν τόνο διαταγῆς. Ἔτσι, ὑποχρεώθηκα — μέσα μου, ἴσως, τῶθελα κι' ὁ ἴδιος — νὰ κατευθύνω τὰ βήματα τῆς ζωῆς μου πρὸς τὸν Μυστρά. Δὲ μετάνοιωσα ποτέ μου πού πῆρα τὴν κατεύθυνση αὐτή. Εἶμαι βέβαιος ὅτι θὰ χάρηκε καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ δασκάλου μου γιὰ τὴν ἀπόφαση πού πῆρα νὰ ἐγκαταλείψω τὴν Πάτρα γιὰ χάρη τοῦ Μυστρά. Ἄν καὶ φανατικὸς Πατρινός, ὁ δάσκαλός μου ἤξερε ὅτι ὁ Μυστράς εἶχε γίνεи τὸ κέντρο ἑνὸς νέου μεγάλου Ἑλληνικοῦ ξυπνήματος. Καὶ ψυχὴ τοῦ κέντρου αὐτοῦ ἦταν ὁ Γεώργιος Γεμιστὸς (ὁ Πλήθων, ὅπως ὀνόμασε ὁ ἴδιος τὸν ἑαυτό του ἀργότερα κι' ὅπως μ' ἀρέσει καὶ μένα νὰ τὸν ὀνομάζω).

Ἄπορῶ ἀκόμα καὶ σήμερα πῶς κατάφερα νὰ ἐγκαταλείψω ὀριστικά τὴν Πάτρα, πῶς ἀνθεξε ἡ καρδιά μου στὸ μεγάλο αὐτὸ βῆμα. Φεύγοντας, βέβαια, ἀπὸ τὴ γενέτειρά μου, ἔφυγα μὲ τὴν πρόθεση νὰ ξαναγυρίσω γρήγορα καὶ νὰ χωρὶς τὴ μόνιμη κατοικία μου στὴν Πάτρα. Ὡστόσο, κάτι μούλεγε μέσα μου ὅτι ἡ πρόθεσή μου αὐτὴ δὲν ἦταν τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ. Τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ ἦταν νὰ μὴ γίνεταί σχεδὸν ποτὲ ὅ,τι ἐπιθυμοῦσα. Οἱ ἐπιθυμίες, ἀκόμα κ' οἱ πιὸ ἀθῶες καὶ ἱερές, δὲν πρέπει, φαίνεται, νὰ ἐκπληρώνονται πάντοτε. Ἡ ἐκπλήρωσή τους κακομαθαίνει τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν χαλάει. Ἔτσι — τοῦλάχιστον τώρα πού τὰ βλέπω ὅλα ἀπὸ πολὺ μακριὰ — δὲ λυπᾶμαι διόλου πού οἱ ἐπιθυμίες μου ἦταν στὴ ζωὴ μου (οἱ πιὸ πολλές, σχεδὸν ὅλες) ταγμένες μονάχα νὰ μὲ βασανίζουν, χωρὶς νὰ ἐκπληρώνονται. Ἡ ἐκπλήρωση, ἄλλωστε, μιᾶς ἐπιθυμίας, καὶ τῆς πιὸ ἀγαθῆς — μιᾶς ὡραίας ἐλπίδας — εἶναι κάτι τὸ παροδικό, τὸ πολὺ ἐφήμερο, τὸ μάταιο. Πέρ' ἀπὸ τὰ μάταια ζεῖ, ἴσως, ἡ ἴδια ἡ ἐλπίδα ὄχι ἡ ἐκπλήρωσή της. Ἡ ἐλπίδα — κ' ἐκείνη ἀκόμα πού ἔχει διαψευθεῖ — ἔχω τὸ αἶσθημα (τὸ θολό, βέβαια, αἶσθημα) ὅτι ζεῖ αἰώνια ἢ ὅτι, τοῦλάχιστον, τείνει πρὸς τὴν αἰωνιότητα. Ἡ ἐλπίδα πού ἐκπληρώνεται γίνεται παροδικὴ πραγματικότητα, καὶ χάνεται. Ἡ ἐλπίδα πού δὲν ἐκπληρώθηκε ποτὲ ἐκκρεμεῖ, ἴσως, στὴν αἰωνιότητα.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Δ Ε Υ Τ Ε Ρ Ο

Στὸν Μυστρά με τὸν Πλήθωνα

1

Τὸν Μυστρά τὸν ἀντίκρυσά τὴν ἀνοιξη τοῦ σωτήριου ἔτους 1431.

Ὅταν τὸν ἀντίκρυσά ἀπὸ μακριά, μοῦ φάνηκε σὰν ὄνειρο. Κι' ὅταν πλησίασα, τ' ὄνειρο δὲν εἶχε διαλυθεῖ.

Ποτέ μου δὲ φαντάσθηκα ὅτι ὑπάρχει βουνὸ σὰν τὸν Ταῦγετο. Ἡ μορφή του εἶναι καταπληκτική. Ὁ τεράστιος ὄγκος του κορυφώνεται καὶ ταυτόχρονα ἀπλώνεται με τέτοιον τρόπο πού παύει νά'ναι ὄγκος, ὕλη, βάρος. Τὸ ὕψος καὶ ἡ ἔκτασή του ἔχουν μιὰ θαυμάσια ἀντιστοιχία, λὲς καὶ συνεννοήθηκαν μεταξύ τους ἔτσι, πού μήτε νὰ περσεύει μήτε νὰ λείπει τίποτε ἀπὸ τὸ ὕψος ἢ ἀπὸ τὴν ἔκτασή του. Γιὰ νὰ πάρει τὸ μοναδικὸ αὐτὸ ὄρος, μοναδικὸ σ' ὁλόκληρο τὸν κόσμο, τ' ὄνομά του ἀπὸ τὴν Ταῦγέτη, θὰ πεῖ ὅτι ὅσοι εἶχαν ἀντικρύσει τὴν Ταῦγέτη θὰ βρῆκαν ὅτι ἡ ὁμορφιά της ἦταν ἰσόβαθμη με τὴν ὁμορφιά τοῦ βουνοῦ πού πῆρε τ' ὄνομά της. Γι' αὐτὸ σκέφθηκαν ὅτι μονάχα με τὸν Δία μπορούσε νὰ γεννήσει τὸν Λακεδαιμόνα πού πῆρε γυναῖκα του τὴ Σπάρτη, τὴν κόρη τοῦ Εὐρώτα. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες εἶχαν τὴ μεγάλη δύναμη νὰ βλέπουν πρόσωπα ὅπου ἡμεῖς βλέπουμε μονάχα πράγματα, ὑλικά ἀντικείμενα. Ὁχι, ὁ Ταῦγετος καὶ ὁ Εὐρώτας δὲν εἶναι ὑλικά ἀντικείμενα.

Ὁ Μυστράς, μολονότι εἶν' ἓνα πρόβουνό τοῦ Ταῦγέτου, ἔχει καταφέρει νά'χει μιὰ δική του προσωπικότητα. Ὁ Ταῦγετος — ὁ μέγας, ὁ ἀσύγκριτος — δὲν τὸν σκεπάζει διόλου τὸν Μυστρά· ὑπερήφανος καὶ μεγαλόκαρδος, ἀφῆκε ὁ Ταῦγετος τὸν Μυστρά ἐλεύθερο νὰ διαμορφώσει τὴ δική του αὐτόνομη μορφή. Πῶς ἐξηγεῖται ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Σπαρτιάτες δὲν ἀνακάλυψαν τὸν Μυστρά πού ἦταν τόσο

κοντά τους; Κι' αν ακόμα είχαν στήσει εκεί κάποιο ιερό, όπως έστηναν οι αρχαίοι Έλληνες σ' όλους τους λόφους και σ' όλα τὰ ὄρη πλάϊ σὲ μιὰ πόλη τους, αὐτὸ δὲ σημαίνει ὅτι τὸν ἀνακάλυψαν πραγματικά ὡς τοποθεσία πού ξεχώριζε. Πού πρέπει, λοιπόν, ν' ἀποδώσω τὸ γεγονός ὅτι χρειάστηκαν τὰ μάτια ἑνὸς Φράγκου, τοῦ Γουλιέλμου Βιλλαρδουίνου, γιὰ νὰ διακρίνουν τὸν Μυστρά;

Οἱ Σπαρτιάτες προτιμοῦσαν, ἴσως, νάχουν τὴν πόλη τους εὐπρόσβλητη, γιὰ νὰ τὴν προστατεύουν οἱ ἴδιοι μὲ τὸ στήθος τους καὶ ὄχι ἡ φύση μὲ τὰ βράχια τῆς. Δὲ μπορεῖ νὰ μὴν εἶδαν οἱ Σπαρτιάτες τὸν Μυστρά. Θὰ ἔκριναν, ὁμως, ὅτι εἶναι μονάχος τοῦ ἑνα ἀπολέμητο φυσικὸ ὄχυρό, κ' ἔτσι θὰ εἶπαν ὅτι, ἂν πήγαιναν νὰ χτίσουν ἐκεῖ τὴν πόλη τους, αὐτὸ θὰ μείωνε τὴν ἀνάγκη νάναί τόσο γενναῖοι ὅσο ἦταν.

2

Πατώντας, ἐνῶ προχωροῦσα πρὸς τὸν Μυστρά, τὸ ἱερὸ χῶμα, ὅπου ὁ Λυκοῦργος ἄκουσε τὸν Ἀπόλλωνα νὰ τοῦ ὑπαγορεύει τοὺς νόμους τῆς Σπάρτης καὶ ὅπου γεννήθηκε ὁ Λεωνίδας, ὅπου ὁ Λύσανδρος ἀνδρώθηκε γιὰ νὰ καταστρέψει τὴν Ἀθήνα καὶ ὅπου ὁ Ἀγησίλαος ἀντιμετώπισε τὸν ἰσόπαλό του Ἐπαμεινώνδα, αἰσθάνθηκα νὰ μὲ κυριεύει ὁ πόθος νὰ μάθω τὸ μυστικὸ τῆς ἀπόλυτης γενναιότητος, ἐκείνης πού δὲ γνωρίζει οὔτ' ἑνα δευτερόλεπτο λιποψυχίας. Μήπως τὸ μυστικὸ τοῦτο ἦταν ἡ φιλία, ὅπως στὸν Ἱερὸ Λόχο τῶν Θηβαίων; Ποιὸς ξέρει! Τὰ ἔγκατα τῆς ψυχῆς τῶν Δωριέων ταυτίζονται πιά μὲ τὰ ἔγκατα τῆς γῆς. Οἱ αρχαῖοι Έλληνες εἶναι μακριά, πολὺ μακριά. Μπροστά μου καὶ κοντά μου — ἔτσι εἶπα μέσα μου — εἶναι ὁ Μυστράς, εἶναι ἡ νέα Ἑλλάς.

Καὶ προχώρησα πρὸς τὴν νέα Ἑλλάδα, χωρὶς νὰ χρησιμοποιήσω ἴσως τότε ακόμα τὶς δυὸ αὐτὲς λέξεις πού, ὡστόσο, εἶχαν ἀρχίσει νὰ ζητοῦν μέσα μου ἢ μιὰ τὴν ἄλλη.

Ὅσο πλησίαζα τὸ θαυμαστὸ αὐτὸ βουνό, ἄρχισα νὰ ξεχωρίζω, μέσα στὸ πλῆθος τῶν οἰκοδομῶν πού εἶναι κρεμασμένες ἐπάνω του, τὰ κυριώτερα χαρακτηριστικά του. Στὴ μέση τοῦ βουνοῦ ὑπάρχει ἑνα μεγάλο φυσικὸ σκαλοπάτι πού χωρίζει τὸν Μυστρά στὸ ἐπάνω καὶ τὸ κάτω τμήμα του. Στὸ σκαλοπάτι αὐτό, πρὶν χρειασθεῖ νὰ μοῦ πεῖ λέξη ὁ ὁδηγός μου, κατάλαβα ἀμέσως ὅτι βρίσκεται τὸ μεγάλο παλάτι τῶν Παλαιολόγων συνδυασμένο καὶ μ' ἄλλα μικρότερα παλάτια, μὲ πύργους καὶ μὲ πολεμίστρες. Στὸν κάτω Μυστρά εἶδα νὰ προβάλλουν τροῦλλοι ἐκκλησιῶν. Στὴν κορυφή, ὅπως πρόλαβε νὰ μοῦ πεῖ ὁ ὁδηγός μου, στέκει τὸ κάστρο τοῦ Βιλλαρδουίνου, πού τὰ τείχη του ἐνώνονται μ' ἐκεῖνα πού κατεβαίνουν σὰ φίδι καὶ ἀγκαλιάζουν, ἀπὸ πάνω ὡς κάτω, ὁλόκληρο

τὸ βουνὸ τοῦ Μυστρά. Τὰ τείχη περιβάλλουν καὶ προστατεύουν τὰ κτίρια τοῦ Μυστρά, παλάτια, ἐκκλησιές, μοναστήρια, πύργους, ἀρχοντικά ἢ λαϊκώτερα σπίτια, πού ὅλα μαζί, ὅπως μοῦ εἶπε ὁ ὀδηγός μου, ἦταν περισσότερα ἀπὸ δυὸ χιλιάδες. Ἐνῶ ἀρχίζει τὸ τεῖχος ἀπὸ τὸ βορειοδυτικὸ ἄκρο τοῦ κάστρου, παίρνει κατεύθυνση βορειοανατολική, ὕστερα κατεβαίνει νοτιοανατολικά καὶ σκαρφαλώνει πάλι ἀπὸ τὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ βουνοῦ φθάνοντας ξανά στοῦ κάστρο. Ὑπάρχουν κ' ἐξω ἀπὸ τὰ τείχη σπίτια· τὰ σπίτια αὐτά, ὅπως μοῦ ἐξήγησε ὁ ὀδηγός μου, εἶναι τὰ ἑβραϊκά.

Ὅταν εἶδα στὴν Ἀθήνα τὴν Ἀκρόπολη, εἶπα ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ ἰδῶ στὴ ζωὴ μου κάτι ἄλλο πού θὰ μπορούσε νὰ τὴ συναγωνισθεῖ. Ὅταν ἀντίκρυσά τὸν Μυστρά, εἶπα ὅτι εἶχα ἄδικο. Ἡ Ἀκρόπολη εἶναι χωρὶς ἄλλο μοναδική. Ἀλλὰ καὶ ὁ Μυστράς εἶναι μοναδικός. Εἶναι μοναδικός — τὸ λέει, ἄλλωστε, ἡ λέξη — μὲ τὸ δικό του τρόπο. Ἀσχετα κι' ἀπὸ τὸ φυσικὸ του ἀνάστημα πού εἶναι ψηλότερο ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, τὸ ἀνθρώπινο δημιούργημα πού συνυφάνθηκε μὲ τὸν Μυστρά θάταν ψέμμα ἂν ἔλεγα ὅτι μοῦ φάνηκε κατώτερο ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο δημιούργημα πού συνυφάνθηκε μὲ τὴν Ἀκρόπολη. Ὁ Μυστράς δὲν ἔχει Παρθενῶνα. Εἶναι, ὁμως, ὡς σύνολο ἓνα σύμπλεγμα κτισμάτων πού σὲ κάνει νὰ αἰσθάνεσαι ἓνα θαυμασμό, πού δὲ μπορῶ νὰ πῶ πῶς εἶναι κατώτερος ἀπὸ τὸ θαυμασμό πού ἐμπνέει ἡ Ἀκρόπολη. Ὁ κόσμος τοῦ Μυστρά δὲ στηρίζεται, βέβαια, σὲ κίονες· εἶναι περισσότερο κλειστός ἀπὸ τὸν κόσμο πού στηρίζεται σὲ κίονες καὶ πού ἔχει ἐξωτερικὰ ἀετώματα. Οἱ ἐκκλησιές τοῦ Μυστρά σὲ καλοῦν νὰ μπεῖς μέσα, ἐνῶ ὁ Παρθενῶν σου ἐπιβάλλει νὰ σταθεῖς ἀπέξω. Κάποια μεγάλη ἀλλαγὴ σημειώθηκε μὲ τὸν Χριστιανισμό. Τὴν ἀλλαγὴ αὐτὴ δὲ μπορῶ νὰ τὴν πῶ κακὴ. Ὅταν μπῆκα στοῦ ναοῦ τῆς Περιβλέπτου, σκέφθηκα — κάτι τέτοιο εἶχα σκεφθεῖ καὶ στοῦ Δαφνι — ὅτι, ἐξίσου μὲ τὸν κόσμο πού τὸν θαυμάζεις ἀπέξω, ἀξίζει κ' ἐκεῖνος πού πρέπει νὰ μπεῖς μέσα του γιὰ νὰ τὸν θαυμάσεις. Ἦταν μεγάλο, πολὺ μεγάλο, τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες — μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ναῶν τους, μὲ τὰ στάδια καὶ τὰ θεάτρα τους — ἔκαμαν τὸν ἄνθρωπο ν' ἀνακαλύψει ὅ,τι φωτίζεται ἀπὸ τὸν φυσικὸ ἥλιο, ν' ἀνακαλύψει τὴν ἀξία τοῦ ἀνοικτοῦ χώρου, τοῦ ὑπαίθρου, τοῦ κόσμου πού ξεσκεπάζεται καὶ παραδίνεται στοῦ φῶς (ν' ἀνακαλύψει τὴν ἀξία τοῦ γυμνοῦ σώματος). Ὡστόσο, τούλάχιστον ἐξίσου μεγάλο πρέπει νὰ πῶ καὶ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Χριστιανισμός — μὲ τὴν ψυχὴ καὶ μὲ τὰ χέρια τῶν ἰδίων πάλι τῶν Ἑλλήνων — ἔκαμε τὸν ἄνθρωπο ν' ἀνακαλύψει τὸν ἐσωτερικὸν ἄνθρωπον τῆς ζωῆς, ἐκεῖνον πού δὲν τὸν φωτίζουν ἀρκετὰ οἱ ἀκτίνες τοῦ φυσικοῦ ἡλίου καὶ πού πρέπει, γιὰ νὰ μπορέσουμε

νά τόν διακρίνουμε καλά, νά τόν άνοίξει στά μάτια μας ένα άλλο φῶς. Καί τὸ μεγάλο αὐτὸ γεγονός — αὐτὸ τὸ δεύτερο — μοῦ ἔγινε ἀπόλυτα συνειδητὸ (ἀφοῦ προετοιμάσθηκε μέσα μου λίγο-λίγο ἢ σύλληψή του μετὴν ἀντιπαραβολή τοῦ Πινδάρου πρὸς τὸν Ρωμανὸ τὸν Μελωδὸ ἢ πρὸς τὸν ἀγαπημένο μου Συμεών, τὸν νέο Θεολόγο) ὅταν ἀντίκρυσά τὸ Δαφνί καί τὸν Μυστρά καί ὅταν εἰδικώτερα μπῆκα μέσα στὸ Δαφνί καί μέσα στὴν Περιβλεπτοῦ ἢ καί σ' ἄλλους ναοὺς τοῦ Μυστρά.

3

Εἶχα τὴν εὐκαιρία νά ἰδῶ ἀργότερα τὸ ναὸ τῆς Ἁγίας τοῦ Θεοῦ Σοφίας στὴν Κωνσταντινούπολη, τὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Μάρκου στὴ Βενετία, τὸν καθεδρικό ναὸ τῆς Φλωρεντίας, καθὼς καί ἄλλους μεγάλους καί θαυμαστοὺς ναοὺς. Ὡστόσο, νιώθω τὴν ἀνάγκη νά ἐκμυστηρευθῶ ἐδῶ κάτι πού, ἀφοῦ ἀποτελεῖ μιὰ ἀλήθεια μέσα μου, πρέπει καί νά τὸ γράψω. Οἱ μεγαλοπρεπέστατοι καί θαυμάσιοι αὐτοὶ ναοὶ δὲν κατάφεραν ποτὲ νά ἐπισκιασοῦν — ἂν βασισθῶ στὴν πιὸ ἀληθινὴ ὄρασή μου πού εἶναι ἡ ὄραση τῆς ψυχῆς — τὸ Δαφνί, τοὺς ναοὺς τοῦ Μυστρά, καί ἀνάμεσα στοὺς τελευταίους προπάντων τὸν ἀρχιτεκτονικὰ ἐλαττωματικὸ ναὸ τῆς Περιβλεπτοῦ. Τί φταίει, ἄλλωστε, ἡ Περιβλεπτοῦ ἂν ὁ βράχος πού βρίσκεται συνυφασμένος μαζί της τὴν ἐμπόδισε νάναί ἀρχιτεκτονικὰ ὁμαλή; Ὅ,τι ἐνίωσε, μάλιστα, ἡ ψυχὴ μου μέσ' στοὺς μικροὺς αὐτοὺς ναοὺς δὲν τῶνίωσε μέσ' στοὺς μεγάλους καί θαυμαστοὺς. Ἄς μοῦ συγχωρηθεῖ ἡ ὑπερβολὴ αὐτή!

Δὲν ξέρω ἂν ἔπρεπε νά τὴν πῶ ἢ νά τὴν κρύψω τὴν παραπάνω ἐντύπωσή μου. Ἄλλὰ σέ ποιούς, τάχα, τὴ λέω ὁμολογώντας την, καί ἀπὸ ποιούς θὰ τὴν ἐκρυβα ἂν δὲν τὴν ὁμολογοῦσα; Δὲν ξέρω ποιὸς θάναί ὁ ἀναγνώστης τῶν γραμμῶν αὐτῶν. Ὁ Θεὸς διαβάζει τίς σκέψεις μου καί χωρὶς νά τίς γράψω. Ἄφοῦ τίς διαβάζει ὁ Θεός, ὁ μοναδικὸς ἀρμόδιος κριτής, γιατί νά τίς κρύψω ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους; Ἄν δὲν ἔχω δίκιο, αὐτὸ μπορεῖ νά τὸ πεῖ μονάχα ὁ Θεός· δὲ μπορεῖ νά τὸ πεῖ κανένας ἀνθρώπος. Καί ἂν ἀκόμα μὲ κατακρίνουν οἱ ἀνθρώποι γιὰ ὅσα σκέπτομαι κ' αἰσθάνομαι ἢ γιὰ ὅσα ἔκαμα στὴ ζωὴ μου, τί μὲ νιάζει;

4

Οἱ πρῶτες μέρες πού ἔμεινα στὸν Μυστρά ἦταν μέρες πού ἐνιωθα τὸν ἑαυτὸ μου σὰ μεθυσμένο. Τὴν πρώτη μέρα ἀνέβηκα στὴν κορυφή, στὸ κάστρο. Κοιτάζοντας κάτω ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, μ' ἔπιασε ὁ ἴλιγος τοῦ πλασμένου κόσμου: παλάτια, βίγλες, πύργοι, ἐκκλησιές. Κοιτάζοντας κάτω ἀπὸ τὴν ἀντίθετη πλευρά, μ' ἔπιασε ὁ ἴλιγος τοῦ ἀπλαστοῦ κόσμου, τῆς ἀβύσσου. Ὁ γκρεμὸς πού ἦταν μπρο-

στά μου μοῦ φάνηκε ἄξιος νὰ ἐμπνεύσει μιὰ μεγάλη θυσία, ἄς ποῦμε γιὰ ἓνα πρόσωπο πολὺ ἀγαπημένο ποῦ θάπρεπε νὰ τὸ λυτρῶσω ἀπὸ τὴν τυραννική ἀγάπη μου. Ναί, ὁ γκρεμὸς αὐτὸς δὲ μοῦ φάνηκε τρομερὸς· μοῦ φάνηκε φιλόξενος, πρόθυμος νὰ ἐμπνεύσει μιὰν ὠραία ἔσχατη θυσία.

Πῶς τὸ σκέφθηκα τὸ μεγάλο ἐνδεχόμενο μιᾶς τέτοιας θυσίας; Εἶχα, τάχα, λόγο νὰ τὸ σκεφθῶ; Ποιό ἦταν τὸ πρόσωπο ποῦ γιὰ χάρη του ἔκανα μιὰ τέτοια φοβερὴ καὶ ὠραία σκέψη; Γιὰ τὴν πλευρὰ αὐτὴ τῆς ζωῆς μου δὲ θὰ μιλήσω διόλου στ' ἀπομνημονεύματα τοῦτα. Ἡ πλευρὰ αὐτὴ μπορεῖ — ὅσο καὶ νᾶναι πολὺ ἰδιωτικὴ— νᾶν' ἐπίσης μεγάλη. Ὡστόσο, πιστεύω ὅτι πρέπει νᾶσαι Θεόγνης ἢ Δάντης ἢ Πετράρχης γιὰ νᾶχεις τὸ δικαίωμα νὰ τὴν ἀποκαλύψεις.

Τοὺς κυριώτερους ναοὺς τοῦ Μυστρά τοὺς ἐπισκέφθηκα, κι' αὐτοὺς, τὴν ἴδια μέρα ποῦ ἔφθασα. Ἐφθασα πρῶτ', κ' ἔτσι εἶχα στὴ διάθεσή μου ἀρκετὲς ὥρες γιὰ νὰ μπῶ στὸν Ἅγιο Δημήτριο ποῦ εἶναι ὁ Μητροπολιτικὸς ναὸς, στοὺς Ἁγίους Θεοδώρους, καὶ στοὺς τέσσερες ναοὺς τῆς Παναγιᾶς, δηλαδὴ στὴν Περίβλεπτο, στὴν Εὐαγγελίστρια, στὴν Ὁδηγήτρια καὶ στὴν Παντάνασσα. Ἡ Παντάνασσα ἦταν τότε ὁ νεώτερος ἀπ' ὅλους τοὺς ναοὺς· εἶχε χτιστεῖ καὶ διακοσμηθεῖ λίγα χρόνια πρὶν φθάσω ἐγὼ στὸν Μυστρά· οἱ ἄλλοι ναοὶ ἦταν πολὺ παλαιότεροι κ' εἶχαν πενήντα ὡς ἑκατὸν πενήντα χρόνια ζωῆ.

Ἰδιαιτέρα μὲ συγκίνησαν οἱ καμάρες στὸ ναὸ τῆς Παντανάσσης. Οἱ καμάρες τοῦ ναοῦ τούτου, καθὼς καὶ τῶν ἀρχοντικῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρά, μοῦ θύμισαν τὴν Πάτρα, ὅπου σὲ κάμποσους δρόμους εἶχαν τὰ σπίτια καμάρες. Ἄν ἐξαιρέσω τὸ χαρακτηριστικὸ αὐτὸ τῆς Παντανάσσης ποῦ ἰδιαιτέρα μὲ συγκίνησε, ἡ γενικὴ ἐξωτερικὴ μορφή της δὲ μοῦ ἄρεσε τόσο ὅσο ἡ μορφή τῶν ἄλλων ναῶν. Ἰδιαιτέρα μοῦ ἄρεσαν οἱ Ἅγιοι Θεόδωροι ποῦ χτίστηκαν πρὶν ἀπὸ τὸ ἔτος 1300 καὶ εἶναι ὁ παλαιότερος ναὸς τοῦ Μυστρά, καθὼς καὶ ἡ Περίβλεπτος μὲ τὴν ἀνώμαλη ἀρχιτεκτονικὴ κατασκευὴ της. Καὶ μέσα σ' ὅλους τοὺς ναοὺς εἶδα τοιχογραφίες ποῦ ἀνοιξαν στὴν ψυχὴ μου νέους δρόμους. Ὅπως τὰ μωσαϊκὰ ποῦ εἶχα ἰδεῖ στὸ Δαφνί, ἔτσι καὶ οἱ τοιχογραφίες ποῦ εἶδα στὴν Περίβλεπτο ἢ στὴν Ὁδηγήτρια δὲν εἶναι μονάχα εἰκόνες, σὰν κ' ἐκεῖνες ποῦ ἔκαναν ἄλλοτε ἄλλους νᾶναι εἰκονολάτρεις καὶ ἄλλους νᾶναι εἰκονομάχοι. Τέτοιες εἰκόνες εἶχα ἰδεῖ πολλές στὴν Πάτρα, στὸ ναὸ τοῦ Πρωτοκλήτου Ἀνδρέου, στὸν Ἅγιο Νικόλαο ἢ καὶ στὸ ἐκκλησάκι τῆς ἀγαπημένης μου Παναγιᾶς τοῦ Ὁμπλοῦ. Οἱ εἰκόνες αὐτὲς εἶχαν προκαλέσει τὸ σεβασμὸ μου, δὲ μ' ἔκαμαν ὁμως ποτὲ νὰ σκεφθῶ

ὅτι μπορεί νὰ παραβληθοῦν μ' ἓνα ποιητικό ἔργο. Τὰ μωσαϊκὰ τοῦ Δαφνιοῦ καὶ οἱ τοιχογραφίες τῶν ναῶν τοῦ Μυστρά μ' ἔκαμαν νὰ σκεφθῶ ὅτι ἐδῶ βρίσκομαι μπροστὰ σὲ ποιήματα πού, ἀντὶ νὰ χρησιμοποιοῦν λέξεις, χρησιμοποιοῦν γραμμὲς καὶ χρώματα. Κι' ὅσο γιὰ τὶς γραμμὲς, τὶς μεγάλες δυνατότητες πού παρέχουν στὴν πλαστικὴ φαντασία τοῦ ἀνθρώπου μοῦ τὶς εἶχαν ἀποκαλύψει τὰ γλυπτικά δημιουργήματα, καὶ προπάντων τ' ἀνάγλυφα πού εἶχα ἰδεῖ στὴν Ἀθήνα. Τὸ ὅτι, ὅμως, μπορείς νὰ χρησιμοποιήσεις χρώματα γιὰ νὰ φτιάξεις ἓνα ποίημα, ἓνα ἔργο τέχνης, αὐτὸ δὲν τόξερα πρὶν μὲν στὸ Δαφνὶ καὶ πρὶν ἰδῶ στὴν Ὁδηγήτρια τοῦ Βροντοχίου τοὺς φωτοστεφανωμένους μάρτυρες, καὶ στὴν Περίβλεπτο τῆ Γέννηση ἢ τοὺς Ἀγγέλους πού πᾶνε νὰ προσφέρουν τὰ θεῖα δῶρα στὸν Μέγαν Ἀρχιερέα.

Κοιτάζοντας τοὺς φωτοστεφανωμένους μάρτυρες ἢ τοὺς Ἀγγέλους, ἀνακάλυψα πρόσωπα πού ἡ φύση μονάχα σὲ σπάνιες κ' ἐξαιρετικὰ εὐτυχισμένες στιγμὲς τῆς κατάφερε νὰ πλάσει, πρόσωπα πού θὰ τάλεγα ὠραῖα ἂν ἡ λέξη αὐτή, συνυφασμένη μὲ τὸ ἀνθρώπινο σῶμα, δὲν προκαλοῦσε βέβηλες ἐπιθυμίες. Κι' ἀνακάλυψα, ἐπίσης, στὶς τοιχογραφίες αὐτὲς μιὰ κίνηση πού στὴ ζωὴ καὶ στὴ φύση παρουσιάζεται ἐπίσης σπάνια, σπανιώτατα, μὲ τόση αὔλη ἀνεση! Ναί, ἡ κίνηση εἶναι στὸ βάθος κάτι τὸ αὔλο. Κίνηση δὲν εἶναι ἡ ἴδια ἡ ὕλη πού κινεῖται, δὲν εἶναι τὸ ἴδιο τὸ κινούμενο ἀντικείμενο. Ἡ κίνηση εἶναι κάτι ἄλλο, ὅπως καὶ ἡ σκέψη εἶναι κάτι ἄλλο καὶ διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου πού σκέπτεται. Κοιτάζοντας ἓνα ὁμορφο λευκὸ σύγνεφο νὰ κινεῖται στὸ γαλάζιο οὐρανό, αἰσθάνθηκα ἀπὸ παιδί ὅτι ἡ κίνηση δὲν ἔγκειται στὸ ἴδιο τὸ σύγνεφο. Κι' αὐτὸ τῶνιωσα ἀκόμα πιὸ καθαρά, ὅταν ἀντίκρυσα ὀρισμένες τοιχογραφίες στὸν Μυστρά. Καὶ τῶνιωσα πιὸ καθαρά, γιὰτὶ ἡ ἀντίθεση εἶναι ἐδῶ πιὸ χαρακτηριστικὴ. Οἱ τοιχογραφίες εἶναι ἀκίνητες. Τὰ χρώματα καὶ οἱ μορφὲς ἔχουν μιὰν ὑπόσταση πού ὑλικά εἶναι ἀπόλυτα ἀκίνητη. Κι' ὅμως, μολονότι τὸ ὑλικὸ στοιχεῖο τῶν τοιχογραφιῶν εἶναι ἀκίνητο, ὑπάρχει κίνηση, μιὰ κίνηση αὔλη, μιὰ κίνηση πού μονάχα ὡς ὄντως ὄν (ὡς ἰδέα πού ἡ ὕλη προσπαθεῖ μονάχα νὰ τῆ μιμηθεῖ) μπορεί νὰ νοηθεῖ.

5

Ὅταν πῆγα στὴν Ἰταλία, εἶδα κ' ἐκεῖ ἔργα τῆς ζωγραφικῆς πού μάγεψαν τὰ μάτια μου. Ἐκεῖ ἔμαθα ὅτι οἱ ζωγράφοι ἔχουν καὶ ὀνόματα, ὅπως ἔχει ὄνομα ὁ ποιητὴς ἢ ὁ φιλόσοφος ἢ ὁ ἀρχαῖος γλύπτης. Στὸν Μυστρά δὲ μοῦ εἶπε κανένας τὰ ὀνόματα τῶν ζωγράφων πού ἔφτιαξαν τὶς τοιχογραφίες τῆς Περίβλεπτου ἢ τῆς Ὁδηγητρίας ἢ καὶ αὐτῆς τῆς Παντανάσσης πού οἱ τελευταῖες ἦταν

μόλις χτεσινές. Οί ζωγράφοι ήταν στὸν Μυστρά ἐξίσου ἀνώνυμοι ὅσο καὶ οἱ χτίστες πού ἔβαλαν τὴ μιὰ πέτρα ἐπάνω στὴν ἄλλη. Πρὶν πάω στὴν Ἰταλία, δὲ μοῦ φάνηκε διόλου παράξενο τὸ ὅτι οἱ ζωγράφοι ἦταν ἀνώνυμοι. Ὅταν, ὅμως, ἄκουσα στὴν Ἰταλία νὰ ἐκθειάζονται ὁ Τζιόττο ἢ ὁ Σιμόνε Μαρτίνι ἢ ὁ Φρά Ἀντζέλικο, τότε ἀπόρησα — κ' ἡ ἀπορία μου ἦταν ἔντονη καὶ ὀδυνηρὴ — γιὰ τὴν ἀνωνυμία ἐκείνων πού εἶχαν δουλέψει στὸ Δαφνὶ ἢ στὸν Μυστρά. Κ' εἶπα μέσα μου ὅτι ἡ δόξα εἶναι πολὺ ἀδίκη· σὲ μᾶς μένουν ἀγνωστοὶ ὅσοι στὴν Ἰταλία γίνονται διάσημοι. Τὴν ἴδια δουλειὰ ἔκαμε ὁ Τζιόττο πού ἔκαμαν, τὴν ἴδια ἐποχὴ, οἱ δικοὶ μας ζωγράφοι στὸ Δαφνὶ ἢ στὸν Μυστρά. Ὡστόσο, ὁ Τζιόττο ἔχει ὄνομα, ἐνῶ οἱ δικοὶ μας δὲν ἔχουν κανένα. Τὴν ἀνισότητά αὐτὴ δὲ μπόρεσα νὰ τὴν ἐξηγήσω ἀμέσως. Σήμερα πιά τὴν ἐξηγῶ. Σήμερα λέω πῶς δὲ θάξεραν οἱ ἴδιοι πού ἔφτιαξαν τὶς τοιχογραφίες τοῦ Μυστρά ἢ τὰ μωσαϊκὰ τοῦ Δαφνιοῦ ὅτι τὸ ἔργο τους ἦταν προσωπικό, δικό τους, συνδυασμένο μὲ τ' ὄνομά τους. Καὶ λέω πῶς, δουλεύοντας μὲ τὸ χέρι τους, θὰ εἶχαν τὸ αἶσθημα ὅτι τὸ χέρι τους δὲν τὸ κινουῦσε ὁ ἴδιος ὁ ἑαυτὸς τους, δὲν τὸ ὀριζε ὁ ἴδιος τους ὁ νοῦς. Ναί, ἔτσι σκέπτομαι σήμερα καὶ θαρρῶ πῶς ἔχω δίκιο. Οἱ δικοὶ μας ζωγράφοι — γνήσιοι δοῦλοι τοῦ Θεοῦ — θὰ εἶχαν χωρὶς ἄλλο τὸ αἶσθημα ὅτι τὸ χέρι τους τὸ κινουῦσε ὁ Θεὸς καὶ ὅτι οἱ ἴδιοι δὲν ἔκαναν τίποτε περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ἔκανε κι' ὁ χτίστης πού, βάζοντας τὴ μιὰ πέτρα ἐπάνω στὴν ἄλλη, ὀρθωσε τοὺς ναοὺς ὅπου λατρεύεται ὁ Θεός. Ἔτσι, δὲ θάθελαν, θαρρῶ, οἱ ἴδιοι οἱ ἀγιογράφοι μας ν' ἀποκτήσουν ὄνομα, ἀφοῦ τὸ μόνο ὄνομα πού ἔπρεπε νὰ δοξάζεται εἶναι τ' ὄνομα τοῦ Θεοῦ πού κινουῦσε τὸ χέρι τους.

Ὅταν πῆγα στὸν Μυστρά, δὲν ἔκαμα βέβαια καμμιά σκέψη. Ἄνοιξα τὰ μάτια μου καὶ κοίταξα. Κοίταξα καὶ ξανακοίταξα. Καὶ κάθε νέα ματιὰ πού ἔριχνα στὶς τοιχογραφίες πού γέμιζαν τοὺς ναοὺς ἔκανε τὰ μάτια τῆς ψυχῆς μου ν' ἀνοίγουν περισσότερο κι' ἀπὸ τὰ μάτια τοῦ κορμιοῦ μου.

6

Δὲ νομίζω ὅτι ὁ Γουλιέλμος Βιλλαρδουίνος θὰ διαμόρφωνε ποτὲ τὸν Μυστρά, ὅπως τὸν διαμόρφωσαν οἱ Καντακουζηνοὶ καὶ οἱ Παλαιολόγοι. Ὁ Φράγκος ἡγεμόνας ἀνακάλυψε τὴν κορυφὴ τοῦ Μυστρά κ' ἔχτισε τὸ κάστρο. Ἐχω πολλὲς ἀμφιβολίες ἂν θὰ μπορούσε νὰ συλλάβει τὴν ἰδέα νὰ διαμορφώσει τὸν Μυστρά σ' ἓνα κέντρο ἐκκλησιῶν, μοναστηριῶν καὶ παλατιῶν, καὶ μάλιστα σὲ μιὰ ὅλη κληρὴ πόλη μὲ τοὺς δρόμους καὶ τὶς πλατεῖες τῆς καὶ μετὰ τῆς σπιτίτια. Τὴ σύλληψη αὐτὴ — μιὰ σύλληψη πού στὴν πρώτη ματιὰ μοιάζει ὀλότελα ἀσυμβίβαστη μὲ τὶς ἀπότομες πλοαῖες τοῦ Μυστρά.